

Українська селянська кооперація

І.А. Фареній

ІДЕЇ КООПЕРАЦІЇ ЯК КОМПОНЕНТ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проблеми дослідження масової свідомості становлять одне із найскладніших завдань соціально-гуманітарних наук. Можливо, саме тому висвітлення такої складової суспільного розвитку, як кооперативний рух, завжди характеризувалося увагою до соціально-економічних сторін його діяльності та адміністративно-правових і політичних умов її здійснення [Див., зокрема: 1]. Навіть предметний розгляд ідеології кооперативного життя в історичній літературі рідко виходить у площину поширення останньої в масах, зосереджуючись на поглядах провідних діячів, теоретиків кооперації. Однак реальна кооперативна діяльність залежала саме від оволодіння ідеями кооперативного руху широкими суспільними верствами, від яких, врешті-решт, залежала їх реалізація у формі практики господарського життя. Нема сумніву, що таке оволодіння відбулося, адже про це свідчить сама соціально-економічна дійсність, невід'ємним елементом якої в першій третині ХХ ст. була розвинута структура кооперативної мережі. Однак на питання, як розуміли об'єднані в кооперативи широкі суспільні верстви природу своєї участі в них, наукова література вичерпної предметної відповіді фактично не дає. Це й зумовило появу представленої розвідки, об'єктом якої є ідеї кооперації як сегмент соціальної свідомості українського селянства початку ХХ ст., а предметом – тенденції розуміння хліборобами кооперативної діяльності. Відповідно, мета статті – з'ясувати бачення селянами ідей кооперативного руху та характеру роботи кооперативних товариств.

Передусім слід зазначити, що терміни “кооперація”, “кооператив”, “кооперативний рух” тощо, як правило, залишалися для кооперованих сільських мешканців не відомими. Понятійний апарат кооперативного життя базувався на термінах, запозичених із російської мови, які вимовлялися на український манер. Так, споживчий кооператив селяни називали “потребительне общество”, сільськогосподарський – “сільськогосподарське общество”, рідше – “товариство”. Кредитний кооператив зазвичай називали “банком”. Під впливом україномовної літератури в селянське середовище поступово проникали такі поняття, як “товариська крамниця”, або “гуртова крамниця” – у значенні споживчого товариства, а також “товариський банк”, тобто кредитний кооператив.

Очевидно, цей понятійний апарат відображає один зі специфічних аспектів селянського кооперативного життя. Термін “банк” по відношенню до кредитного кооперативу вказує на ототожнення

селянами фінансово-кредитних установ різних форм, перенесення уявлення про вже знайоме з досвіду явище на нове – кредитну кооперацію. Поява поняття “товариський банк” є свідченням еволюції селянської свідомості в бік правильного розуміння природи кредитних кооперативних товариств, їх громадсько-економічного характеру, а не приватного чи державного.

Відсутність у селянському лексиконі термінів “кооперація” та “кооперативний рух”, які абстрактно концентрують у собі усі форми і вияви кооперативного життя, очевидно, свідчить про обмежене розуміння спорідненості та генетичного зв'язку між кооперативами різних галузей. Хоча досвід участі в роботі певного кооперативного товариства обумовлював прагнення до створення нових кооперативних організацій, однак досить часто кооперативи різних галузей діяльності розуміли як цілком незалежні самостійні явища. Створення на базі вже кооперованого сільського населення нових кооперативів було пов'язано з повторним актом агітаційно-роз'яснювальної роботи. Так, у 1898 році в одному із сіл Київщини член правління місцевого ощадно-позичкового товариства вирішив організувати споживче товариство. Для цього довелося знову наполегливо вести пропагандистську діяльність. “Довгі зимові вечори” переконавав він сторожа кредитного кооперативу діда Хому в необхідності цієї справи. Дід Хома зустрів ідею створення споживчого товариства з розумінням, але як цілком нову. “Бачиш, до чого додумались розумні люди ... – говорив він, – добра штука. Дуже добре, як би у нас таку штуку змайструвати ...” Переконавати в доцільності заснування споживчого кооперативу довелося навіть провідних службовців ощадно-позичкового товариства. “Говорити довелося довго, – згадував ініціатор створення споживчого товариства, – т. як ... мої службовці і я побоювались таких всяких нововведень, тим більше, таких нововведень, яких ми ще не знаєм” [2, 937].

Ще один досить показовий випадок, що свідчить про відсутність у селянській свідомості уявлення про спорідненість кооперативів різних галузей діяльності, мав місце в селі Студенні Ольгопільського повіту Подільської губернії. Після налагодження в селі роботи кредитного товариства місцевий учитель запропонував створити ще й споживчий кооператив. У такій пропозиції селяни змогли побачити лише можливість шахрайства, а не ідею подальшої розбудови кооперативної роботи. “А чорт його знає, на що це він нас хоче підвести?” – говорили люди про думку вчителя заснувати споживче товариство [Цит. за: 3, 6].

Отже, кооперативи різних галузей могли розглядатися як не повністю пов'язані між собою господарські форми. Останнє свідчить про обмеженість кооперативного світогляду основної маси кооперованого селянства, відсутність глибокого

розуміння ідей і завдань кооперації, зрештою – брак належного усвідомлення своєї причетності до самодіяльного громадського руху за поширення колективних форм господарського життя. Участь у роботі кооперативу не завжди була свідченням оволодіння кооперативними ідеями, а лише кроком до опанування ними. Поступ до вищих щаблів кооперативних знань залежав від багатьох факторів, дію яких на собі зміг відчутти далеко не кожний селянин.

Досить яскравим прикладом розуміння селянами характеру кооперативної співпраці може бути становище в Дзензелівському ощадно-позичковому товаристві в Уманському повіті на Київщині. Цей кооператив селяни вважали банком, гадаючи державний він чи приватний, і не розуміли, чому “хазяїн” банку, вчитель О. Д. Черненко (О. Д. Черненко очолював раду товариства) радився з селянами з приводу різноманітних питань його діяльності й звітував перед усім селом про свою роботу [4, 32]. Отже, дзензелівські селяни були далекими від усвідомлення громадського характеру кооперативу і того, що саме вони є повноправними господарями ощадно-позичкового товариства. Принагідно зазначимо: Дзензелівське кооперативне кредитне товариство було одним із кращих у Російській імперії. Не важко припустити, що рівень кооперативної свідомості в пересічних кооперативах був ще значно нижчим.

Основна маса селянства розуміла кооперативну роботу як вид добродійної діяльності, хоча й не позбавлену самодіяльної участі в ній самих опікуваних. У 1910 році журнал “Хлібороб” у кількох передових статтях констатував, що селяни, зазвичай, дивляться на кооперативи як своєрідні добродійні організації – “панські вигадки”, які допомагають простим людям [5, 179–181], особливу форму сторонньої допомоги, і з такого погляду оцінювали їхню корисність. При цьому було відсутнє правильне уявлення про характер власності кооперативів: кредитні товариства, як правило, ототожнювали з державною установою, споживчі – з приватною [6, 208]. Отанне, очевидно, зумовлювалося специфікою формування статутного капіталу: у кредитних товариствах пайовий капітал був відсутній і кошти формувалися із позик Держбанку – тому вони й розглядалися як казенні, а споживчі кооперативи господарську діяльність вели за рахунок пайових внесків членів – звідси, можливо, уявлення про них, як про приватну лавку. Журнал “Хлібороб” із цього приводу зазначав: “... багато членів споживчих товариств розуміють справу як спілку дрібних крамарів” [7, 9].

Спрямування і зміст кооперативної роботи селяни усвідомлювали здебільшого суто функціонально – зводилися до опанування навичками користування послугами кооперації та з’ясування її ролі у стримуванні спекулятивної діяльності сільських крамарів і лихварів. Один із хліборобів із села Ольшана Прилуцького повіту на Полтавщині так висловився стосовно сутності функціонування свого споживчого товариства: «Це добре діло: прийшов, у себе купив і сам собі дав заробити, а то чужі кишені насипай ...» [Цит. за: 8, 15]. У цілому більшість хліборобів-пайовиків повністю усвідомлювала користь споживчо-кооперативної роботи для придбання якісних товарів

за доступними цінами. Однак значна частина членів сільської споживчої кооперації вважала її джерелом грошових, суто комерційну справу, що дає додаткові грошові надходження, – власне, перебувала під впливом приватнопідприємницької психології, не переймалася високими ідеалами кооперативного руху. Так, у селі Нова Ушиця на Поділлі, за словами одного з місцевих жителів, “до ... чистіших кооперативних думок товариство ще не доросло. ... Бо воно ... проста торгова спілка” [9, 16]. У селі Мачухи на Полтавщині, також за свідченням очевидця, на споживчий кооператив “всі дивилися ... як на крамницю, що може дати якийсь прибуток, кооперативне діло зовсім зневажали” [10, 187].

На невисокий загальний рівень кооперативної свідомості серед членів сільських споживчих товариств, а то і взагалі відсутність уявлення про ідеї кооперації як такі, вказують не лише джерельні дані про роботу окремих кооперативів, але й багато узагальнювальних аналітично-оглядових матеріалів, у яких розглядається стан споживчо-кооперативної мережі, що також якнайкраще може служити доказом масовості цього явища [Див., зокрема: 11, 7–10].

Кредитні кооперативні товариства селяни здебільшого розглядали як установи, що можуть надати дешеву позичку. Джерело грошових надходжень до самого кооперативу часто не усвідомлювалось або ж взагалі не цікавило хліборобів-гречкосіїв [Див.: 12, 7], поза увагою селян могла перебувати взагалі вся система організації кредитного кооперативу, механізми й форми його роботи [13, 250]. Власне, уявлення про кооперативи цієї галузі для багатьох хліборобів зводилося тільки до правил отримання кредитів та їхнє повернення. “... як грошей взяв – то й все зробив”, – говорив про членів кредитного товариства села Нижча Сироватка Сумського повіту очевидець [14, 176].

Проте налагодження діяльності жодного кооперативного товариства не могло відбутися за умов відсутності в його складі свідомих кооператорів. Відомості про діяльність окремих товариств засвідчують високий рівень кооперативної свідомості хліборобів. Так, у селі Фаліївці на Херсонщині селяни називали крамницю споживчого товариства не інакше як “своя”, “общественна”. На Поділлі, в селах Криковці, Бієвка, Медвежанки, селянські споживчі кооперативи видавали дивіденд на забраний товар не лише пайовикам, а й стороннім покупцям [15, 309–310].

Як розуміли ідеали кооперації прості українські хлібороби, судити складно. Доступні джерельні матеріали не фіксують їхньої думки з цього питання. Опосередковано про характер бачення вищих цінностей кооперативного руху селянами можуть свідчити популярні видання, які були розраховані на сільських читачів і містили доступний для них виклад ідей кооперації. Можна припустити, що селянське розуміння кооперативних ідеалів було відображенням змісту такої літератури. З огляду на це, є підстави вважати: взаємодопомога, співробітництво, колективізм, співчуття до проблем ближнього, працьовитість, чесність в економічних відносинах – ось ті принципи, які сповідували свідомі селянські кооператори і в пануванні яких бачили сутність майбутнього устрою суспільного життя. “Кооперація – то той будинок будучого щастя світа, що має під собою чотири непохитних вугляки: правду, любов,

згоду і дружність”, – зазначалося в одній із передових статей популярного селянського часопису “Світова зірниця” [16, 2]. Доступні для розуміння і такі, що цілком відповідають християнським цінностям, моральні настанови поширювала кооперативна література. Взагалі, висвітлення ідей кооперації у виданнях, розрахованих на селянський загал, часто мало характер морально-етичної проповіді, що, мабуть, зумовлювалося врахуванням релігійно-світоглядних особливостей селян. В одній із статей журналу “Хлібороб” у 1912 році так тлумачилася сутність кооперативної справи: “Нікчемна творча сила однієї людини”, але “Для праці колективної, суворо кооперативної все складне буде легким і неможливе стане можливим [17, 815]. Присутній був у таких роз’яснювальних матеріалах й ідеал чогось на зразок Царства Божого, адже мова йшла про “будинок будучого щастя світа” [Див.: 16, 2], до якого треба йти “в ім’я ідеалів недоступних світу”. При цьому, “може бути ... ви ... не побачите не тільки кінця, але й середини справи. Це не біда. Це не значить, що їх не буде” [17, 813–816].

Отже, найімовірніше, що вищі цінності кооперації селяни сприймали як морально-етичні орієнтири. Власне, іншого й не могло бути з огляду на характер їхнього світогляду, який виключав розуміння кооперативних ідей як соціологічної чи економічної теорії і не міг вийти за межі соціальної ідеології, релігійних настанов та норм практики господарського життя. Остання обставина, очевидно, зумовлювала й різні рівні уявлення хліборобів про кооперацію. Коопероване селянство загалом у ставленні до кооперативного руху користувалося лише мотивацією щодо полегшення умов економічної діяльності та поліпшення свого матеріального становища. При цьому ідейний аспект кооперативної роботи рідко йшла далі нетерпимості до крамарсько-лихварського середовища. У цьому випадку селянський світогляд для розуміння кооперації використовував тільки уявлення про найближчі господарські інтереси, задоволення яких виправдовував спекулятивною діяльністю лихварів і крамарів. Лише незначна частина хліборобської верстви сприймала кооперацію як універсальну форму організації життя для досягнення загального добра, панування в суспільстві високої моралі тощо, мабуть, свідомо чи підсвідомо мобілізуючи при цьому релігійні почуття та найкращі моральні якості.

Найвагоміше значення в поширенні ідей кооперації в хліборобському середовищі мало те, що в 10-х роках ХХ ст. вони вже стали невід’ємним компонентом масової свідомості українського селянства. У 1912 році журнал “Хлібороб” писав щодо настроїв селянства в Київському повіті: “В кожному селі вже люде радяться про кооперативні питання зо всіх боків, і лаштуються гуртуватись. Вся селянська темна стіна почала вже релатсья і пропускати через щилинки кооперативний світ, хоч ще з великими труднощами” [18, 528]. Відомий громадський діяч, економіст-аграрник і кооператор проф. К.Мацієвич у 1913 році зазначав: “... товариська справа стає в багатьох місцевостях явищем постійним, звичним, поєднаним з усім укладом нашого сільського життя” [19, 574]. Інший відомий кооператор А.Євдокимов констатував: “Громадський кредит, споживча справа стали близькими і знайомими південним хліборобам

...” і “Для всіх, хто цікавиться кооперативним ділом у селі тепер уже ясно, що населення справляється з ділом ... зрозуміло його значення і зуміло правильно його використати” [20, 23]. Отже, на початку ХХ ст. ідеї кооперації стала невід’ємним елементом життя українського селянства, за висловом К.Мацієвича, “... частиною ... нової селянської культури” [19, 574].

1. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (Спроба історико-статистичного начерку). – Полтава, 1919; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2-х чч. – Катеринослав, 1925; Мохор П. Од Баліна до Леніна. – 1925; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація доби непу. – Черкаси, 1993; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) – К., 1995; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) – Чернівці, 1996; та ін.
2. Старый. Из моих воспоминаний // Муравейник. – 1916. – № 48-49.
3. Фортунувський К. Терниками – на битий шлях // Світова зірниця. – 1911. – № 42 – 43.
4. Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16-21 апреля 1908 года. – М., 1908.
5. Чого воно так! // Хлібороб. – 1910. – № 11.
6. Не треба забувати // Хлібороб. – 1910. – № 13.
7. Прокоченко С. Среди кооператоров // Хлібороб. – 1910. – № 21-22.
8. Дописи // Слово. – 1908. – № 28.
9. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 42-43.
10. Мачуханський В. Мачухи на Полтавщині // Рілля. – 1912. – Число 7.
11. Прокоченко С. Среди кооператоров // Хлібороб. – 1910. – № 21-22.
12. Товарські банки // Світова зірниця. – 1909. – № 7.
13. Горохтий Я. Народные библиотеки при товариществах // Хлібороб. – 1914. – № 6.
14. Григорович А. Де ж читальники? // Хлібороб. – 1910. – № 10.
15. Селянська кооперація // Засів. – 1911. – № 20.
16. Потребитель // Світова зірниця. – 1911. – № 38.
17. Одарченко Семен. Трудное легко ... невозможное возможно // Хлібороб. – 1912. – № 15.
18. Кісіль Ф. Київський повіт // Хлібороб. – 1912. – № 9.
19. Мацієвич К.А. Праздник хліборобской культуры // Хлібороб. – 1913. – № 14.
20. Евдокимов А. Из дневника кооператора // Хлібороб. – 1913. – № 1.

В.О. Дорошенко

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОЩАДНО-ПОЗИЧКОВИХ ТОВАРИСТВ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У сучасних умовах розвитку Української держави, у період формування кредитної системи, стає актуальним досвід становлення кредитної кооперації в кін. ХІХ – поч. ХХ ст. у Російській імперії. Забезпечення кредитом дрібних виробників становить одне з важливих завдань для будь-якої держави, і Російська імперія не була в цьому компоненті винятком.